

THE EMERGENCE OF RADICAL MOVEMENTS IN CENTRAL ASIA DURING THE SOVIET “PERESTROIKA” PERIOD

Muhammadsodik Hakimov

International Islamic Academy of Uzbekistan

1st-year Master’s student in Islamic Studies

Email: Hakimovmuhammadsodiq013@gmail.com

Tashkent, Uzbekistan

Durbek Rahimjonov

International Islamic Academy of Uzbekistan

Associate Professor of the Department of “Islamic Studies and Study of Islamic Civilization (ICESCO)”, Candidate of Historical Sciences

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Perestroika, Soviet religious policy, Central Asia, Salafism, Wahhabism, Hindustaniy, Fergana Valley, Ahl al-Hadith, Mujaddidiya, Hanafism.

Received: 05.05.26

Accepted: 06.05.26

Published: 07.05.26

Abstract: The article analyzes the evolution of approaches to religious issues under the conditions of the “Perestroika” reforms implemented by the Soviet government in the second half of the 1980s. The author focuses on the conflict between local Islamic traditions in Central Asia and radical ideas introduced from outside the region. The study reveals the genesis of the “Mujaddidiya” and “Ahl al-Sunna” movements formed in the Fergana Valley, as well as new groups that emerged under the influence of Salafism.

SOVET “QAYTA QURISH” DAVRIDA RADIKAL OQIMLAR HARAKATINING MARKAZIY OSIYODA PAYDO BO‘LISHI

Muhammadsodiq Hakimov

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Islomshunoslik yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

Hakimovmuhammadsodiq013@gmail.com

Toshkent, O‘zbekiston

Durbek Rahimjonov

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

“Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o‘rganish ICESCO” kafedrasida dotsenti, tarix fanlari nomzodi Toshkent, O‘zbekiston

---

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: qayta qurish, sho‘ro din siyosati, Markaziy Osiyo, salafiya, vahhobiylik, Hindistoniy, Farg‘ona vodiysi, ahli hadis, mujaddidiya, hanafiya.

Annotatsiya: Maqolada XX asrning 80-yillari ikkinchi yarmida sho‘ro hukumati tomonidan amalga oshirilgan “qayta qurish” islohotlari sharoitida din masalasiga yondashuvning evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Muallif Markaziy Osiyoda mahalliy islom an‘analari bilan tashqaridan kirib kelgan radikal g‘oyalar o‘rtasidagi ziddiyatga e‘tibor qaratadi. Tadqiqotda Farg‘ona vodiysida shakllangan “mujaddidiy” va “ahli sunna” oqimlari, shuningdek, salafiya ta’siri ostida paydo bo‘lgan yangi guruhlarning genezisi ochib beriladi.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ РАДИКАЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ “ПЕРЕСТРОЙКИ”

Мухаммадсодик Хакимов

Международная исламская академия Узбекистана

Магистрант I курса по направлению исламоведения

Эл. почта: Hakimovmuhammadsodiq013@gmail.com

Ташкент, Узбекистан

Дурбек Рахимжонов

Международная исламская академия Узбекистана

Доцент кафедры «Исламоведение и изучение исламской цивилизации ICESCO», кандидат исторических наук

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: перестройка, советская религиозная политика, Центральная Азия, салафизм, ваххабизм, Хиндистоний, Ферганская долина, ахли хадис, муджаддиия, ханафизм.

Аннотация: В статье анализируется эволюция подходов к религиозному вопросу в условиях реформ «перестройки», проводившихся советским правительством во второй половине 1980-х годов. Автор обращает внимание на противоречия между местными исламскими традициями Центральной Азии и радикальными идеями, проникшими извне. В исследовании раскрывается генезис течений «муджаддиия» и «ахли сунна», сформировавшихся в Ферганской долине, а

также новых групп, возникших под влиянием салафизма.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmida sobiq Sho‘ro ittifoqida yuz bergan siyosiy va mafkuraviy o‘zgarishlar Markaziy Osiyo mintaqasining ijtimoiy-diniy hayotiga ham sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, 1980-yillarning ikkinchi yarmida boshlangan “qayta qurish” siyosati jamiyatda mafkuraviy bo‘shliq yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Ushbu jarayon diniy erkinlikning nisbatan kengayishi bilan birga, turli radikal oqimlar va tashqi g‘oyaviy ta‘sirlarning kirib kelishi uchun ham muayyan sharoit yaratdi. Markaziy Osiyoda diniy uyg‘onish jarayonining qanday kechgani va radikal harakatlarning shakllanish omillarini tahlil qilish bugungi kun uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. 1985-yil mart oyida Mixail Gorbachyov KPSS Markaziy Komiteti Bosh kotibi etib saylangan paytda hech kim, hatto eng tajribali siyosatchilar ham, oradan olti yil o‘tib butun tuzumning tarixga aylanishini tasavvur eta olmasdi. Lekin oynning birinchi haftalaridanoq partiya apparatida noyob harakatlanish boshlangan edi. Ozodlikning g‘alati bir shabodasi esardi. Bu shaboda avval iqtisodiy sohani, so‘ng matbuotni, oxir-oqibat esa eng nozik soha – vijdon erkinligi va dinga munosabat masalasini ham qamrab oldi. Markaziy Osiyo respublikalarida bu jarayon o‘ziga xos tarzda kechdi. Yetmish yil davomida ateistik mafkura ostida tarbiyalangan jamiyat birdan diniy o‘z-o‘zini anglash bilan yuzma-yuz keldi. Anglash, lekin qaysi shaklda? Mana shu savol, bizningcha, butun keyingi voqealar zanjirining kalitidir.

Mavzuning ilmiy tomondan o‘rganilishiga to‘xtalsak, sho‘ro davrining oxirgi besh-olti yili xorijiy mualliflar tomonidan ancha keng tadqiq qilingan. Olivier Roy, Yaacov Ro‘i, Adeeb Khalid, Martha Brill Olcott – bularning ishlari arxiv hujjatlari, dala tadqiqotlari, suhbatlar asosida yozilgan. Ammo bu tadqiqotlar ko‘pincha tashqaridan qarash bilan cheklangan. Ichki, ya‘ni mahalliy nuqtai nazardan qaralgan ishlar nisbatan kam. B. Bobojonov, A. Mo‘minov, Z. Po‘latlarning maqolalari mana shu bo‘shliqni qisman to‘ldiradi.

“Qayta qurish” arafasida sho‘ro din siyosatining holati

Avvalgi davrni qisqa eslatish kerak. 1920-yillardan boshlab sho‘ro hukumati Markaziy Osiyoda “hujum” nomi bilan tarixga kirgan keng ko‘lamli antidiniy kampaniya o‘tkazgan edi. 1927-yili boshlangan bu yurish nafaqat paranja bilan kurashga, balki masjidlarni yopish, vaqf yerlarini musodara qilish, ulamolarni qatag‘on qilishga qaratilgan edi. Statistika quruq raqamlar tilida gapiradi. 1917-yili O‘zbekiston hududida 26 mingdan ortiq masjid faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa, 1941-yilga kelib bu raqam 1000 ga ham yetmadi. Madrasalar haqida-ku gap ham yo‘q – ularning

barchasi yopildi, faqat Buxorodagi Mir Arab madrasasi (1945-yili qayta ochilgan) va Toshkentdagi Imom Buxoriy nomidagi diniy o'quv yurti (1971) istisno bo'ldi.

1943-yil oktyabr oyida tashkil etilgan O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy nazorati (SADUM) sho'ro davlatining dinga munosabatidagi pragmatik o'zgarishni aks ettirdi. Stalin urushdan keyin ittifoqchilarni ko'paytirish, ichki birdamlikni mustahkamlash niyatida diniy idoraga ma'lum bir maydon ajratdi. Lekin bu maydon juda tor edi. Brejnev davriga kelib (1964-1982) vaziyat o'zgarishsiz davom etdi. Rasman dinga sodiqlik bildirish ta'qib qilinmasa-da, partiya safiga kirish, oliy ta'limga o'qishga kirish, mas'uliyatli lavozimga ko'tarilish istagan kishilar uchun masjidga borish katta to'siq edi. Yashirin hayot. Bu ibora o'sha davrning butun mohiyatini ifodalaydi.

Husanboy qori o'z tadqiqotida ishonarli misol keltiradi: "70-yillarda Andijon viloyatining bir qishlog'ida bo'lgan to'yda mehmonlardan biri bismillohni baland ovozda aytgani uchun ertasi kuni ishdan haydalgan edi". Bunday voqealar minglab edi. Shu bilan birga, sho'ro davlatining dinni butunlay yo'q qila olmaganligini ham tan olish lozim. Mahalliy aholi orasida "hoji bobo", "domla", "otin oyi" kabi noformal diniy obro'li shaxslar har bir mahallada faoliyat yuritgan. Aynan ular sho'ro davrida ham islom an'analari tirik qolishini ta'minladilar. Yashirin diniy ta'lim – "hujra" tizimi – Buxoro, Samarqand, Marg'ilon, Andijon kabi shaharlarda davom etib keldi.

Mana shu hujralarda biz quyida bahs yuritadigan bir qancha shaxslar tarbiya topgan. Muhammadjon Hindistoniy (1892–1989), Hakimjon qori, Rahmatulloh Alloma, Abduvaliy qori – ularning ilmiy va ma'naviy shakllanishi shu yerda yuz bergan.

1986–1988-yillar. Aynan shu davrda din masalasidagi sho'ro siyosati ko'z o'ngimizda shaklini o'zgartira boshladi. Avvaliga ohangda, keyinroq esa amalda. Gorbachyovning 1988-yil 29-aprelda Moskvada Rus pravoslav cherkovi yetakchilari bilan bo'lgan tarixiy uchrashuvi, garchi to'g'ridan to'g'ri musulmon olamiga aloqasi bo'lmasa-da, butun ittifoq bo'ylab dinga bo'lgan munosabatning yumshashi uchun signal vazifasini o'tadi.

O'sha yili Rus pravoslav cherkovi 1000 yilligi keng nishonlandi. Markaziy Osiyo musulmonlari ham e'tiborsiz qolmadi. SADUMning faolligi keskin oshdi, yangi masjidlar ochila boshladi. Faqat 1989-yilning o'zida O'zbekiston SSRida 200 dan ortiq masjid rasman ro'yxatga olindi. Bu raqam 1985-yilda atigi 87 ta bo'lganini hisobga olsak, o'zgarishning ko'lami yaqqol ko'rinadi. Lekin masala faqat raqamlar emas. Asosiy savol – bu ochilgan masjidlarda kim va nima o'rgatadi? Diniy bo'shliqni kim to'ldiradi? Yetmish yil davomida ulamolar maktabi uzilgan, sistematik diniy ta'lim yo'q edi. Yangi avlod imomlari qayerdan keladi? Adeeb Khalidning

kuzatishicha, “qayta qurish davri Markaziy Osiyoda diniy hayotning gullab-yashnashi emas, balki nazoratsiz qalqishi bilan tavsiflandi”. Bu fikrga qisman qo‘shilish mumkin, chunki haqiqatan ham o‘sha paytda hech kim diniy maydonni yagona markazdan boshqarishni uddalay olmadi. SADUM o‘z nufuzini yo‘qotib borardi. 1989-yil fevralda Toshkentda hayratlanarli voqea sodir bo‘ldi. Bir guruh yoshlar SADUM binosi oldida namoyish o‘tkazib, mufti Shamsuddinxon ibn Ziyovuddinxon Boboxonovning iste’fosini talab qildilar. Talab amalga oshirildi. Mufti vazifasidan ketdi, o‘rniga Muhammadsodiq Muhammadyusuf saylandi. Bu – sho‘ro davlati tarixida birinchi marta diniy idoraga aholi bosimi ostida o‘zgartirish kiritilgan voqea edi. Voqeaning teran qatlamlariga qaraydigan bo‘lsak, bu shunchaki shaxslar almashinuvi emasdi. Yangi mufti, M. M. Yusuf – ilmiy salohiyati yuksak, lekin nisbatan yosh. Uning atrofida turli yo‘nalishdagi yoshlar to‘plangan edi. Ularning ba’zilari hanafiy mazhabining an’anaviy yo‘lida, ba’zilari esa allaqachon “ahli hadis” yoki salafiy nomini olgan yangi yo‘nalishga moyillik bildirardi.

1990-yili O‘zbekiston SSR Oliy Soveti “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida” qonun qabul qildi. Hujjat 1918-yildan beri amalda bo‘lgan cherkovning davlatdan ajratilishi haqidagi prinsipni saqlab qolgani bilan birga, dindorlarga oldingiga nisbatan ancha keng huquqlar berdi. Diniy ta’lim olish, masjid qurish, diniy adabiyot tarqatish, hatto chet eldan diniy yordam olish ham endi qonun yo‘li bilan tartibga solindi. Aynan shu paytdan boshlab Saudiya Arabistoni, Quvayt, Pokiston va boshqa musulmon davlatlardan Markaziy Osiyoga moliyaviy va g‘oyaviy oqim kelishi boshlandi. Yuzlab yoshlar Madinai munavvara, Riyod, Lahor, Karachi madrasalariga o‘qishga jo‘natildi. Ularning aksariyati o‘z vatanlariga qaytganda allaqachon mahalliy hanafiy an’anasidan ancha uzoqlashgan g‘oyaviy bagajga ega bo‘lgan edilar.

Bu yerda biz tadqiqotimizning markaziy nuqtasiga keldik. Markaziy Osiyoda, ayniqsa Farg‘ona vodiysida XX asrning 70–80-yillarida ikki katta diniy oqim o‘rtasida mafkuraviy nizo borligi haqida xorijiy va mahalliy adabiyotda ko‘p yozilgan. Lekin bu nizoning haqiqiy ildizlari ko‘pincha noto‘g‘ri talqin qilinadi.

Birinchi yo‘nalish vakili – Muhammadjon Hindistoniy (1892–1989). Hindistonda, aniqrog‘i Devbandda ta’lim olib, vatanga qaytib hujra ta’limining eng katta markazlaridan birini bunyod etgan bu zot mahalliy hanafiy-mujaddidiy maktabning timsoli edi. Uning shogirdlari soni, B. Bobojonovning ta’kidlashicha, 700 dan oshib ketgan. Hindistoniyning yondashuvi an’anaviy edi. Hanafiy fiqhi, moturidiy aqidasi, naqshbandiy tariqati – mana shu uch ustun. U “Bayonu-l-ma’oni” nomli arabcha-tojikcha sharhida shogirdlariga shunday ta’kidlardi: “Bilgilki, Imom A’zam Abu Hanifa r.a mazhabi mol-u amalimizdir. Bu mazhabni rad qilgan kishi, garchi Qur’onu sunnatga tayanaman desa-da, asli ulug‘ salafning yo‘lidan chiqqan bo‘ladi”. Mana shu jumla, qisqa

bo'lsa-da, butun bir tarixiy kurashning mohiyatini o'zida saqlaydi. Hindistoniy uchun mazhabga sodiqlik shunchaki huquqiy masala emas, balki ma'naviy taqvo ramzi edi.

Ikkinchi yo'nalishning yetakchilari sifatida ko'pincha ikki shaxs tilga olinadi: Rahmatulloh Alloma (Allamah, 1950–1981) va Abduvaliy qori Mirzayev (1950–1995). Ularning g'oyaviy yo'nalishi haqida nima deyish mumkin? Bu o'rinda manbalar bir-biriga qarama-qarshi ma'lumot beradi. Ba'zi tadqiqotchilar ularni “vahhobiy”, “salafiy” deb ataydi, boshqalari esa bunday tamg'alashga qarshi.

Bizningcha, masala anchayin nozik. Rahmatulloh Alloma o'zini hech qachon “vahhobiy” deb tanitmagan. U umuman hanafiy mazhabidan chiqishni istamaydi, lekin mazhabda “ko'r-ko'rona ergashuv” (taqlid)ga qarshi chiqadi. “Qur'on va sunnatga qaytish” shiori uning va'zlarining markaziy nuqtasi edi. Vahididdin Babadjanov va Muzaffar Komilov o'zlarining mashhur maqolasida bu nizoni “buyuk parchalanish” (“great schism”) deb atashgan. Ular nizoning birinchi alangasi 1972-yildayoq Hindistoniy ko'chasida (Toshkentda, Karl Marks ko'chasi yaqinida) yashagan domla huzurida bo'lgan munozaradan boshlanganini yozadilar.

Munozara mavzusi nima edi? Aniq aytadigan bo'lsak – Olloh sifatleri haqidagi masala. Alloma va uning tarafdorlari ash'ariy va moturidiy aqidasi haqidagi ta'vil (majoziy tushunish) usulini rad etib, Allohning “qo'l”, “yuz”, “arshga ko'tarilish” kabi sifatlarini zohiriy ma'nosida tushunish kerakligini ta'kidladilar. Hindistoniy buni qattiq qoraladi. Tashqi kuzatuvchi uchun bu masala mayda ko'rinishi mumkin. Lekin diniy ilm tilida bu – aqida (e'tiqod) sohasidagi tub bo'linish edi. Mazhabni rad etish va “ijtihad” huquqini har bir musulmonga berish g'oyasi keyinchalik radikal harakatlarga zamin tayyorlagan asosiy mafkuraviy elementdir.

Bahsli o'rin shundaki, O. Roy o'zining mashhur kitobida: “Farg'ona vodiysidagi yangi diniy oqim 80-yillarning oxirida sho'ro hukumatining zaiflashuvidan foydalanib paydo bo'ldi”, deb yozadi. Biz bu fikrga qo'shila olmaymiz. Yangi oqim 80-yillarda paydo bo'lmagan – u allaqachon shakllanib bo'lgan, faqat oshkor namoyon bo'lishi uchun siyosiy sharoit kutib turgan edi.

Buning isboti sifatida arxiv hujjatlariga murojaat qilish lozim. KGBning 1979-yilgi mahkam hisobotida Andijon va Namangan viloyatlaridagi “vahhobiy harakat” haqida ma'lumot bor. Demak, sho'ro xavfsizlik organlari bu oqimning mavjudligidan o'n yil oldin xabardor bo'lgan. Tashqi omil masalasiga alohida to'xtalmoqchimiz. “Vahhobiylik chetdan keldi” – bu jumla 90-yillarning ommaviy axborot vositalarida ko'p eshitilgan. Biroq tarixiy haqiqat masalaga bunday sodda yondashuvni qabul qilmaydi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin Saudiya Arabistoni o'zining diniy ekspansiyasini boshlagan edi. “Robita al-olam al-islamiy” (Islom olami uyushmasi) 1962-yili tashkil etilib, dunyo bo'ylab

kitoblar tarqatish, talabalarni o'qitish, masjidlar qurishga katta mablag' ajratardi. Markaziy Osiyo bu tarmoqqa 70-yillardayoq qisman tortilgan edi. Lekin tarmoq nimaga "tortilgan"? Mahalliy diniy maydon allaqachon ichki ehtiyoj seza boshlagan edi. Sho'ro hukumati islomiy ilm rivojiga to'sqinlik qilganligi bois ko'pchilik haqiqiy bilim olishga chanqoq edi. Bu chanqoqlik tashqi manbalar uchun katta imkoniyat ochib berdi. Demak, oqim ikki tomondan – ham ichkaridan, ham tashqaridan – birlashib kelgan.

Uning ichki ildizlarini izlash kerak bo'lsa, XIX asr oxirida shakllangan Buxoro va Toshkent jadidchilik harakatigacha borib taqalish mumkin. Lekin biz bu yerda boshqa narsani ham aytmoqchimiz, hatto Hindistoniy maktabining o'zida ham islohotchilik unsurlari yo'q emas edi. U Devband madrasasida ta'lim olib, Hindiston islohot maktabining ta'sirini olib kelgan edi. Adolat yuzasidan aytmoq lozim, Hindistoniy bilan keyingi avlod o'rtasidagi tafovut taqlid va istiqloq o'rtasidagi muvozanatdir. Birinchisi an'anaga sodiqlikni, ikkinchisi mustaqil mulohazani targ'ib qildi. Ammo har ikkalasi ham islohotchilik kayfiyatini saqlab kelganliklarini unutmaslik kerak.

Radikal harakatlarning shakllanishi: 1989–1991-yillar

1989-yil dekabr oyida Namangan viloyatining markazida "Tavba" nomli noformal harakat yuzaga keldi. Uni tashkil etganlar orasida Tohir Yo'ldoshev, Jumaboy Xojiyev (Juma Namangoniy), Abduvaliy qori va boshqalar bor edi. Harakatning dastlabki maqsadlari nimadan iborat edi?

Manbalar ko'rsatishicha, dastlabki bayonotlarda siyosiy talablar ilgari surilmagan. Asosiy talablar jamiyatdagi axloqiy tubanlikka qarshi kurashish, shariat asosidagi hayot tarzini tiklash, mahalliy hokimiyatdagi korrupsiyani yo'qotishdan iborat edi.

Biroq tez orada talablarning siyosiy lashuvi kuzatildi. 1991-yil dekabr oyida, ya'ni mustaqillik e'lon qilingandan ikki oy o'tib, Tohir Yo'ldoshev rahbarligidagi guruh Namangan hokimiyat binosini egallab, o'sha paytdagi Prezident I. Karimov bilan uchrashishni talab qildi. Aynan shu Namangan voqealari Markaziy Osiyodagi radikalizmning haqiqiy boshlang'ich nuqtasiga aylandi. Keyinchalik ana shu guruhlardan O'zbekiston Islomiy Harakati (O'IH) shakllandi. Biroq bu allaqachon mustaqillikdan keyingi davrga taalluqlidir. "Hizbu-t-tahriri-l-islamiy" (Islom ozodlik partiyasi) ham xuddi shu yillarda Markaziy Osiyoga kirib kela boshladi. Bu tashkilot 1953-yili Quddusda Taqiyiddin an-Nabhoniy tomonidan tashkil etilgan bo'lib, asosiy maqsadi xalifalikni qayta tiklash edi. Markaziy Osiyodagi birinchi yacheykalari 1992-1993-yillarda Toshkent va Andijonda ko'rina boshlagan.

Bu yerda muhim bir savolga javob izlash zarur: Nega aynan Farg'ona vodiysi? Nima uchun aynan O'sh, Andijon, Namangan? Geografik, demografik hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillarni

hisobga olish lozim. Vodiy aholisining zichligi (1 km kvadratga 700 kishigacha), yoshlar bandligining pastligi, yer-suv masalasidagi tortishuvlar hamda qo'shni respublikalar – Tojikiston, Qirg'iziston chegaralariga yaqinlik – ana shu omillarning asosiylaridir.

E. Karagiannis o'z tadqiqotida shunday yozadi: “Farg‘ona vodiysi qulay sharoitlar majmuyini taqdim etdi: zich aholi, yuqori dindorlik darajasi, hokimiyat infratuzilmasining zaifligi va tashqi g‘oyaviy ta’sirga ochiqlik”. Bu tahlilga jiddiy e’tiroz bildirish qiyin.

Bir g‘alati paradoks kuzatiladi. “Qayta qurish” dastlab kommunistik tuzumni isloh qilish maqsadida boshlangan edi. “Yangi siyosiy tafakkur”, “oshkoralik”, “demokratlashtirish” kabi g‘oyalarning hech biri diniy harakatlarni qo‘llab-quvvatlash uchun ilgari surilmagan. Ammo natijada aynan diniy oqimlar ushbu islohotlardan eng ko‘p foydalangan kuchlardan biriga aylandi.

Buning bir necha sabablari bor edi. Avvalo, jamiyatda mafkuraviy bo‘shliq yuzaga kelgan edi. Marksizm-leninizm o‘zining avvalgi ishonchligini yo‘qotgan, milliy mafkura hali shakllanmagan, demokratik qadriyatlar esa mavhum tushuncha bo‘lib qolayotgan edi. Ana shunday vaziyatda din — oilada, qishloqda va mahallada saqlanib qolgan an’anaviy e’tiqod tizimi sifatida — tayyor mafkuraviy javob bera oladigan yagona kuch bo‘lib namoyon bo‘ldi.

Ikkinchidan, sho‘ro hokimiyati o‘zini qutqarish uchun din arbobi bilan kelishuv izlay boshladi. 1989-yil sentyabr oyida Marg‘ilon, Andijon, Farg‘onadagi diniy yetakchilarni Toshkentga yig‘ib, ular bilan muloqot o‘tkazgan I. Karimov (o‘sha paytda KP MK 1-kotibi) shunday degan: “Din va davlat o‘rtasida hech qanday qarama-qarshilik yo‘q”.

Bu ibora keyinchalik mustaqil O‘zbekistonning rasmiy din siyosatining asosiy shioriga aylandi. Biroq amalda din va davlat o‘rtasidagi munosabatlar tez orada keskinlasha boshladi. Ayniqsa, Hizb ut-Tahrir va O‘zbekiston Islomiy Harakati (O‘IH) faolligining kuchayishi bu jarayonni yanada jadallashtirdi.

Yana bir muhim jihat shundaki, “qayta qurish” davrida axborot oqimining ochilishi diniy adabiyotlarning keng miqyosda kirib kelishiga sabab bo‘ldi. Dastlab Saudiya nashriyotlari tomonidan bepul tarqatilgan kitoblar mahalliy ulamolar asarlarini ma’lum darajada siqib chiqardi. Chunki Markaziy Osiyo ulamolari qariyb 70 yil davomida nashriyot faoliyati bilan muntazam shug‘ullanish imkoniyatiga ega bo‘lmagan edilar. “Islom – javoblar va savollar”, “Tavhid”, “Qur’onga qaytish” kabi nomlar ostida yuzlab kitoblar, ko‘pincha noto‘g‘ri yoki yuzaki tarjimalar shaklida, qishloq va shaharlarga tez sur’atda tarqaldi. Yoshlar ushbu asarlarni mutolaa qilib, an’anaviy domlaldan eshitgan qarashlardan farqli g‘oyalar bilan tanisha boshladilar. Maktab ham, oila ham bunday murakkab mafkuraviy bahsda yetarli darajada ta’sir ko‘rsata olmadi.

Xulosa. Tadqiqot davomida ma'lum bo'ldiki, sho'ro "qayta qurish" davridagi din siyosatining liberallashuvi Markaziy Osiyoda bir qator ziddiyatli oqibatlarni keltirib chiqardi. Bir tomondan, mahalliy aholi yetmish yillik bosimdan so'ng diniy o'zlikni anglash va unga qaytish imkoniyatiga ega bo'ldi. Boshqa tomondan, bu jarayon nazoratsiz kechgani sababli mafkuraviy maydonda muayyan chalkashliklar yuzaga keldi. Mahalliy hanafiy-mujaddidiy maktab tashqi g'oyaviy ta'sirlarga qarshi yetarli darajada qarshilik ko'rsata olmadi. Hindistoniy va uning shogirdlari mavjud ulamoviy nufuzni saqlab qolishga harakat qilgan bo'lsalar-da, yosh avlod ko'pincha boshqa manbalardan g'oyaviy oziqa oldi. Salafiylik, vahhobiylik va keyinchalik Hizb ut-Tahrir kabi oqimlar aynan shu mafkuraviy bo'shliqdan foydalandi.

Radikal harakatlar 1989–1991-yillarda Farg'ona vodiysida shakllanib ulgurgan edi. Sho'ro davlatining parchalanishi bilan ular mustaqil davlatlar uchun jiddiy xavfsizlik tahdidiga aylandi. Bu jarayonning ildizlari esa ancha chuqur bo'lib, XX asrning birinchi yarmiga, hatto undan ham oldingi davrlarga borib taqaladi. Yakunda shuni ta'kidlash joizki, "qayta qurish" davri Markaziy Osiyo uchun bir vaqtning o'zida ham imkoniyat, ham sinov bo'ldi. Imkoniyat – diniy hayotning qayta tiklanishiga sharoit yaratgan bo'lsa, sinov – mazkur jarayonning aniq yo'nalishsiz kechganida namoyon bo'ldi. Natijada radikal oqimlarning shakllanishi uchun qulay muhit yuzaga keldi. Kelgusida ushbu mavzuni yanada chuqurroq o'rganish uchun mahalliy arxiv hujjatlarini ilmiy muomalaga kiritish, shuningdek, o'sha davr mahalliy ulamolari qoldirgan qo'lyozma manbalarni tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. – Stanford: Hoover Institution Press, 1990. – 410 p.
2. Ahmedov B. Mustabid tuzum davrida diniy adabiyotlar taqiqi // Islom ziyosi. – Toshkent, 2010. – №2. – B. 17–23.
3. Babadjanov B., Kamilov M. Muhammadjan Hindustani (1892–1989) and the Beginning of the "Great Schism" among the Muslims of Uzbekistan // Islam in Politics in Russia and Central Asia. – London: Kegan Paul, 2001. – P. 195–219.
4. Bobojonov B. Sovet hokimiyati va islom: tarix sahifalari // Sharqshunoslik. – Toshkent, 2008. – №14. – B. 45–52.
5. Bobojonov B. Yosh saviyalar va eski masalalar: Farg'ona vodiysida diniy ta'limning qayta tiklanishi haqida // O'zbekiston tarixi. – Toshkent, 2002. – №3. – B. 28–35.
6. Hindistoniy M. Bayonu-l-ma'oniyy. Qo'lyozma. O'zR FA Sharqshunoslik instituti, inv. №11354.

7. Husanboy qori. O'zbekiston musulmonlari tarixi: XX asr. – Toshkent: Movarounnahr, 2014. – 384 b.
8. Karagiannis E. Political Islam in Central Asia: The Challenge of Hizb ut-Tahrir. – London: Routledge, 2010. – 224 p.
9. Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 2007. – 253 p.
10. Muminov A. K. Fundamentalist Challenges to Local Islamic Traditions in Soviet and Post-Soviet Central Asia // Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia. – Sapporo: Slavic Research Center, 2007. – P. 249–262.
11. Naumkin V. V. Radical Islam in Central Asia: Between Pen and Rifle. – Lanham: Rowman & Littlefield, 2005. – 287 p.
12. Olcott M. B. Roots of Radical Islam in Central Asia. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2007. – №77. – 31 p.
13. Po'lat Z. Sovet davrida "hujum" siyosati va uning oqibatlari. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 256 b.
14. Roy O. The New Central Asia: The Creation of Nations. – New York: New York University Press, 2000. – 222 p.
15. Ro'i Y. Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev. – New York: Columbia University Press, 2000. – 764 p.